

ELŐSZÓ

A 20. századi tisztességes ember, akiben a „retorika” szó hallatán üres és szóvirágokkal teli beszéd, idegen elnevezésű, érthetetlen alakzatok idéződnek fel, jogosan tehetné fel magának a kérdést, miért érzi egy filozófus – főleg egy logikus – szükségét annak, hogy az érvelést és a retorikát összekapcsolja. Utóbbi egy évszázada Franciaországban a nevét viselő iskolai osztályban oktatták, de azóta mint pedagógiailag értéktelen elemet eltávolították a tantervből.

Nekem személy szerint majdnem ötven évvel ezelőtti rövid találkozásom a retorikával – mivel akkoriban még kötelező tantárgy volt Belgiumban – egy kis kézikönyv tanulmányozásából állt, amely a szillogizmus és a stílusalakzatok tárgyalását ötvözte. Filozófiai tanulmányaim alatt nem akadt senki, aki máshogy beszélt volna a retorikáról, mint pejoratív kifejezésekkel, és tudtam, hogy Platón több dialógusában támadta a szofistákat és a retorika mestereit, mert inkább azzal foglalkoznak, hogy hallgatóiknak hízelegjenek, mint azzal, hogy a (Szókratész számára oly kedves) igazságra tanítsák őket. Egyébként az a tény, hogy Lalande *Filozófiai szótárából* hiányzik a „retorika” szócikk, világosan mutatja, hogy – véleménye szerint – az nem tarthat számot egy filozófus érdeklődésére.

Azért emelem ki ma mégis a retorika szerepét, mert kutatásaim meggyőztek arról, hogy az a kortárs gondolkodók számára is fontos tudomány.

Közel harminc éve az igazságról végzett pozitivistá szellemű kutatásban kidolgoztam a formális igazság egy szabályát, mely szerint „az ugyanazon lényegi kategóriába tartozó létezőket ugyanolyan módon kell kezelni.”¹ De hogyan lehet elkülöníteni,

¹ Vö. De la justice. In: *Justice et Raison*. Éditions de l'Université de Bruxelles, 1972, 26 (egy 1945-ben megjelent tanulmány új kiadása).

mi lényegi és mi nem az, hogy mi fontos, és mi hagyható figyelmen kívül? Úgy gondoltam, a különbségtétel nem tehető meg anélkül, hogy az értékítéletekhez fordulnánk, amelyek nekem akkoriban teljesen mesterségesnek és logikailag meghatározhatatlannak tűntek.²

Hogyan lehet az értékek alapján érvelni? Léteznek-e racionálisan elfogadható módszerek, amelyek lehetővé teszik, hogy a jót a rossznál, a jogost a jogtalannál, a demokráciát a diktatúránál többre becsüljük? A pozitivisták szkeptikus válaszával nem elégedtem meg, kutatni kezdtem az értékítéletek logikája után. Golt 1927-ben *Az értékítéletek logikája* címmel megjelent műve csak azokat az értékből levont ítéleteket tárgyalta számomra kielégítően, amelyek egy adott célhoz viszonyítva értékelik az eszközöket és az akadályokat, tehát inkább az úgymond technológiai ítéleteket. Olyan érveléssel azonban nem szolgál, amellyel igazolható lenne, miért részesítünk előnyben egy adott célt a többivel szemben. Márpedig a célokra vonatkozó elfogadott érvelési technikák hiányában a gyakorlati filozófiának le kellett mondenia hagyományos tárgyáról, a cselekvést az ész által vezérlő bölcsesség kereséséről, és az erkölcsfilozófia, a politikai filozófia és a jogfilozófia nem fejlődhetett komoly tudománnyá. Éppen erre a következtetésre jutottak a pozitivisták, akik szerint az értékítéletek sem kognitív értékkel, sem verifikálható jelentéssel nem bírnak. Azonban vagy éppúgy érvénytelenek a pozitivistáknak a gyakorlati filozófia elítéléséhez vezető következtetései is, vagy ha elfogadjuk érvényességüket, éppen azt tanúsítják, hogy a gyakorlati jelentőségű ítéleteket filozófiai úton igazolni lehet. Nem értem be tehát egy filozófus számára paradox és kétségbeejtő következtetéseikkel, már csak azért sem, mert igazolódott, hogy egy értékítéletet nem lehet kizárólag tényítéletekre alapozni. Teljesen irracionálisak lennének az alapvető értékekről való ítéletek, az erkölcs és minden cselekedetünk alapelvei, csupán hagyományaink, előítéleteink és vágyaink kifejeződésai? Véleménykülönbség esetén csak az erőszak képes-e megoldani a konfliktust, és az erősebb érve lesz a jobb is? Vagy létezik az értékítéleteknek is logikájuk? És ha igen, hogyan alapozható meg ez a hipotézis?

² Uo., 75.

Elhatároztam, hogy ennek a feladatnak szentelem magam, és megvalósításához megkíséreltem követni a német logikust, Gottlob Fregét, akinek munkáit tanulmányoztam, és aki egy évszázaddal ezelőtt hasonló kérdést tett fel a matematikusok által használt logikával kapcsolatban. Ennek kiderítéséhez szinte mikroszkóp alatt elemzett minden műveletet, mely a matematikusok számára lehetővé teszi tételeik bizonyítását. Ezen elemzések eredménye a formális logika megújulása volt, egyfajta műveleti logikaként felépítve, amely megengedi a kalkulusokat, és nem az osztályozás logikáján alapul, mint Arisztotelész klasszikus logikája. Nem lehetséges-e, hogy ugyanezek a módszerek alkalmazhatók azokra a szövegekre, amelyek egy értéket, egy szabályt akarnak érvényre juttatni, azt akarván igazolni, hogy ez a cselekvés vagy az a választás előbbre való a másinál? Moralisták és politikusok, egy adott irányvonalat támogató szóonokok írásainak, vezércikkeknek, különböző érvelő szövegeknek az elemzése vezethet-e ahhoz, hogy felfedezzük az értékítéleteknek azt a logikáját, amelynek a hiányát oly fájónak érezzük?

Ez a nagylegzetű munka, amelyre Lucie Olbrechts-Tytecával vállalkoztam, ahhoz a váratlan és számunkra is a felfedezés erejével bíró eredményhez vezetett, hogy az értékítéleteknek nem létezik külön logikájuk, hanem amit kerestünk, már kifejlődött egy nagyon régi, mára elfelejtett és félreértett tudományban, tudniillik a retorikában, a meggyőzés és a rábeszélés ókori mesterségében. Ez a felfedezés Jean Paulhan *Tarbes virágai* című könyvének olvasása közben ért minket. A szerző a függelékben szemelvényeket közölt Brunetto Latini, Dante mesterének retorikájából. Ebből a szövegből kiindulva könnyű volt visszajutnunk Arisztotelész retorikájához és a retorika és a topika teljes görög–latin hagyományához.³ Megállapítottuk, hogy azokon a területeken, ahol el kell dönteni, mit részesítünk előnyben, mi az elfogadható és az észszerű, az indoklások nem formailag szabályos dedukciókból, és nem is az egyeditől az általános felé haladó indukciókból állnak, hanem az érvelés minden olyan fajtájából, melynek célja elérni a tézisekkel való egyetértést, a

³ Vö. L. Olbrechts-Tyteca: Rencontre avec la rhétorique. In: *La Théorie de l'argumentation*. Louvain, Nauwelaerts, 1963, 3–18.

lelkek ragaszkodását azokhoz a tézisekhez, amelyeket megnyerésükre előterjesztünk.

A meggyőző diskurzusnak e technikáját, amely nélkülözhetetlen a megfontolt döntéseket megelőző vitához, az ókoriak hosszú időn át fejlesztették ki, mint olyan különleges *technikát*, amely a másik emberre a *logosz* eszközével hat. (A *logosz* kifejezés kétértelmű, egyszerre jelentheti a beszédet és az érvet.)

Így vált érthetővé számomra az a vetélkedés, amely az egész görög–latin antikvitás során szembeállította a szónokokat és a filozófusokat. Ezek is, azok is meg akarták szerezni az ifjúság képzésének jogát. A filozófusok az igazság keresését és a szemlélődő életet ajánlották, a szónokok ezzel szemben az emberek beszéd segítségével való befolyásolásának technikáját részesítették előnyben, amely nélkülözhetetlen az aktív közösségi életben, különösen a politikában.⁴

Hogyan történt, hogy a meggyőző diskurzusnak ez a technikája eltűnt értelmiségi horizontunkról, és az *ókori* retorikával szemben a *klasszikus*nak nevezett retorika az alakzatok retorikájává csökevényesedett, a stíluséktmények csoportosításának szentelve magát?

Már az ókorban is specializálódtak egyes szónokok a deklamációkra és az üres irodalmi mutatványokra, akiket a filozófusok, mint Epiktétosz, nem haboztak kigúnyolni. „A beszédnek és az ékes szóhasználatnak a képessége, ha önálló képesség ez egyáltalán, mi mást tesz, mint hogy az éppen valami kapcsán elhangzó beszéd szavait felékesíti és elrendezi, mint a fodrászok a frizurát?”⁵

Hogyan történt, hogy amíg a nagy szerzők, mint például Arisztotelész, Cicero és Quintilianus jelentős műveket szenteltek a retorikának mint a rábeszélés művészetének, addig a klasszikus retorika csak a stílusalakzatok tanulmányozására szorítkozik?

⁴ Vö. Rhétorique et philosophie. In: Ch. Perelman: *Le Champ de l'argumentation*, Éd. de l'Université de Bruxelles, 1970, 219–227.

⁵ Epiktétosz: *Beszélgetések*, 2. könyv, XXIII. fejezet, 14. In: *Epiktétosz összes művei*. Fordította Steiger Kornél. Gondolat, Budapest, 2014, 147. (Ha van az idézett műnek magyar fordítása, akkor azt adjuk meg a továbbiakban.)

Hogy a 18. és 19. századi Franciaországban a legismertebb retorikai munkák szerzői, mint Dumarsais (*A trópusok avagy a különböző módok, ahogy ki tudjuk fejezni ugyanazt a szót ugyanazon a nyelven*, 1730) és P. Fontanier (1821-ben és 1827-ben jelentek meg, G. Genette adta ki őket újra 1969-ben, *A beszéd alakzatai* címen) nem láttak mást a retorikában, mint ékítményt és ügyeskedést?

A retorikának ez a *klasszikus* felfogása váltott ki gyűlöletet a romantikusokból („a retorika háborúja, a grammatika békéje”), kortársainkból, az egyszerűség és természetesség kedvelőiből pedig lebecsülést. És hogyan is hihetnénk, hogy a retorika rehabilitálása, egy új retorika korlátozódhatna az alakzatok retorikájának, „a klasszikus retorika alapvetően taxonomikus vállalkozásának felélesztésére”⁶

Roland Barthes, aki csak történelmi, és így mára túlhaladott tárgyat látott az ókori retorikában, mégis megerősítette, hogy ellentmondáshoz vezet, ha a retorikát az alakzatokra korlátozzuk.⁷ A *Communications* című folyóiratban Gérald Genette is felázadt e tendencia ellen, amelyhez egyébként korábbi munkáival ő maga is jócskán hozzájárult (felszólalását az önkritika egy formájának szánta). Említésre érdemes cikkéből (*A leszűkült retorika*) itt egy meglehetősen hosszú, de jelentős részt idéznék:

„1969–70 során nagyjából egyidőben látott napvilágot az a három tanulmány, melyeknek terjedelme ugyan különböző, címük azonban sokatmondóan összecseng: az egyik a liège-i csoport *Általános retorikája*⁸ [Rhétorique générale], amelynek tudvalevőleg *Általánosított retorika* [Rhétorique généralisée] volt az eredeti címe; a másik Michel Deguy *Az általánosított*

⁶ Vö. P. Ricoeur: *Az élő metafora*: „Emiatt a neoretorika első látásra a klasszikus retorika, vagy legalábbis a trópusok retorikája egyfajta – igaz, annál magasabb technikai szintű – ismétlődésének tetszhet.” Fordította Földes Györgyi. Osiris, Budapest, 2006, 203.

⁷ R. Barthes: A régi retorika: „[egész irodalmunk] egyre kevésbé táplálja azt a hamis vélekedést, amely a retorikát az »alakzatokra« korlátozza. [...] Ez az, amiért a retorikát egy teljességgel és egyszerűen történeti tárgy rangjára kell alászállítani.” Fordította Szigeti Csaba. In: *Az irodalom elméletei III.*, szerk. Thomka Beáta, Jelenkor, Pécs, 1997, 169.

⁸ Párizs, Larousse, 1970.

alakzat elmélete [Pour une théorie de la figure généralisée] című cikke;⁹ a harmadik pedig egy Jacques Sojcher-tanulmány, *Az általánosított metafora*¹⁰ [La métaphore généralisée]. Retorika–alakzat–metafora: egy ál-einsteini általánosítás hamis vagy talán önvigasztaló látszata mögött így fest főbb állomásain keresztül egy számárbórhöz hasonlító diszciplína (megközelítően) történeti pályafutása, egy olyan diszciplínáé, amelynek kompetenciája, vagy legalábbis hatósugara egyre csak szűkült az évszázadok folyamán. Arisztotelész *Rétorikája* nem akart általános (még kevésbé általánosított) lenni: az volt, s olyannyira az volt szándékának nagyvonalúságában, hogy semmiféle figuraelmélet nem kaphatott benne különösebben jelentős helyet: néhány oldal csupán a hasonlatról és a metaforáról az egyik Könyvben (a három közül), amely a stílussal meg a kompozícióval foglalkozik mint csöppnyi területtel, eldugott, elveszett vidékkel a hatalmas Birodalomban. Ma viszont ott tartunk,¹¹ hogy általános retorikának nevezzük azt, ami voltaképpen egy stílusalakzatokról szóló értekezés. És hogy ennyire „általánosítanunk” kell, nyilván azért van, mert sokat szűkítettünk: a retorika története Koraxtól napjainkig nem egyéb, mint egy *általánosított szűkítés* története.

Lassan, de szembetűnő módon már a középkor kezdetén felborul az az egyensúly, amely olyan jellemző volt az ókori retorikára, és amelyről Arisztotelész, de még inkább Quintilianus művei tanúskodnak: előbb a retorikai műfajok (politikai, bírósági, magasztaló) közötti egyensúly, mivel a köztársasági intézmények halála, amelyben már Tacitus az ékesszólás hanyatlásának egyik okát látja,¹² maga után vonja a politikai, sőt – úgy

⁹ *Critique*, 1969. okt.

¹⁰ *Revue internationale de philosophie*, 23. évf., 87. sz.

¹¹ Ez a többes szám nem udvariasság, nem is az, amit a retorika *kommunikációnak* nevez. A vád, ha egyáltalán vádról van itt szó, e sorok íróját legalább úgy megilleti, minthogy az *alakzat* (figure) fogalma körüli visszaélésekben nehezen tarthatná magát egészen ártatlannak. A kritika tehát ezúttal az önkritika burkolt (és kényelmes) formája.

¹² Tacitus: *Beszélgetés a szónokokról*. Fordította Borzsák István. XXXVI–XXXVII. Magyar Helikon, Budapest, 1970, 101–104.

tűnik – a közélet ünnepei eseményeihez tapadó magasztaló műfaj eltűnését is: Martianus Capella, majd Sevillai Izidor tudósít erről a hanyatlásról: *rhetorica est bene dicendi scientia in civilibus questionibus*;¹³ aztán a retorika részei (invenció, diszpozíció, elokúció) közötti egyensúly, mivel a *trivium* korában a grammatika és a dialektika közé ékelődött retorika tárgya mielőbb az *elocutio*, a beszéd ékességei, a *colores rhetorici* tanulmányozására korlátozódik. A klasszikus kor, különösen Franciaországban, s még különösebben a XVIII. században, éppen ezt az állapotot örökli, példáiban mind nagyobb hangsúlyt helyezve az irodalmi (kiváltképpen költői) *corpusra* a szónokival szemben: Homérosz és Vergilius (nemsokára pedig Racine) lép Démoszthenész és Cicero helyébe, a retorika lényegében a költői *lexis* tanulmányozását tekinti céljának.”¹⁴

Legutóbbi, a metaforának szentelt művében P. Ricoeur visszanyúlva Genette elemzéséhez emlékeztet rá, hogy

„Arisztotelész *Rétorikája* három területet fed le: a főtengelyt alkotó érvelélméletet, amely ugyanakkor szervesen illeszkedik a bizonyítás logikájához és a filozófiához is (ez az érvelélmélet adja egyébként a tanulmány kétharmad részét), egy beszédstílus-elméletet, továbbá a beszéd felépítésének elméletét. A legutolsó retorikai tanulmányok – Genette találó kifejezésével élve – egyfajta „leszűkített”¹⁵ retorikát kínálnak számunkra, hiszen azt előbb a beszédstílus elméletére, majd trópuselméletre szűkítették le. A retorika története: a számbőr története. Részben ezért is kellett a retorikának meghalnia: egyik alkotóelemére zsugorodott össze, s ezzel egyidejűleg el is veszítette azt a *nexust*, amely őt – a dialektikán keresztül – a filozófiához kötötte; minthogy ez a kapcsolat elveszett, a retorika bizonytalan és felületes diszciplínává vált. A retorika meghalt, mert az

¹³ Curtius: *Littérature européenne...* Párizs, 1956, 94.

¹⁴ G. Genette: A leszűkült retorika. Fordította Vigh Árpád. *Helikon* 1977/1. 60–61.

¹⁵ G. Genette: *Rhétorique restreinte. Communications*, 16, Paris, éd. du Seuil, 1970.

alakzatok osztályozására való törekvés teljesen kiszorította a filozófiai gondolkodást, amely pedig annak előtte mozgásban tartotta a retorika kiterjedt birodalmát, összefogta a részeit, s az egész az *Organon*hoz és az első filozófiához kapcsolta.”¹⁶

Ricoeur felhívja a figyelmünket arra, hogy a retorika mellett a retorika–bizonyítás–rábeszélés triászra alapozva Arisztotelész kidolgozott egy költészettant, amely nem a cselekvés, hanem az alkotás módszertana volt, és amely a poiészisz–mimészisz–katharszisz triászsal írható le.¹⁷ Arisztotelész azonban mindkét értekezésében tárgyalja a metaforát, felmutatva, hogy ugyanaz az alakzat két területen is megjelenhet, egyrészt a retorikai aktusként, másrészt a szerepet játszva a költői teremtésben. Az alakzatoknak ezt a kettős jellegét hangsúlyoztuk mi is a retorikai és a stílusalakzatok világos elkülönítésével:

„Argumentatívnek nevezünk egy alakzatot, ha nézőpontváltást von maga után, és használata az új helyzet viszonylatában szabályosnak tűnik. Ha viszont a beszéd nem vonja maga után a hallgató azonosulását ezzel az érvelésmóddal, akkor az alakzatot csupán ékítménynek, *stílusalakzat*nak tartjuk. Csodálatot válthat ki, de csak az esztétikum szintjén, vagy azért, mert a szónok eredetiségét tanúsítja.”¹⁸

Ha az alakzatokat a szövegösszefüggésből kiszakítva vizsgáljuk, mint a lepréselt virágokat egy növénygyűjtőben, szem elől téveszthetjük dinamikus szerepüket: mindegyikük csupán stílusalakzattá válik.

Ha nem épülnek bele a meggyőzés és a rábeszélés művészeteként felfogott retorikába, nem lesznek többé retorikai alakzatok, hanem csupán a beszéd formájához tartozó díszek. Komolytalan

¹⁶ P. Ricoeur: *Az élő metafora*. Fordította Földes Györgyi. Osiris, Budapest, 2006, 15–16.

¹⁷ P. Ricoeur: *Az élő metafora*. Fordította Földes Györgyi. Osiris, Budapest, 2006, 21.

¹⁸ Ch. Perelman és L. Olbrechts-Tyteca: *La Nouvelle rhétorique, Traité de l'argumentation*, P.U.F., Paris, 1958. (A továbbiakban TA.) 42. §, 229.

lenne tehát az alakzatok argumentatív kontextusból kiszakított retorikájára modernként tekinteni.

Ez az ok, amiért anélkül, hogy a vizsgálat alapját a retorikai alakzatok dinamikus felfogása szolgáltatóná, hiábavalónak tűnik számomra az alakzatok retorikájától remélni a retorika megújulását, még akkor is, ha a strukturális nyelvészet és az irodalomelmélet perspektívájából vizsgálják őket. Nem elég ellentmondást nem tűrően kijelenteni, hogy egy ilyen szellemű kutatás „a legtöbb modern retorikai feldolgozásban marginális”¹⁹ ezért akár le is mondhatunk róla.

Többről is szó van. Az USA-ban a retorika – korábban az angol-tanításba épített – oktatása 60 év után önállósult, és külön tanszékeket szentelnek a retorika mint kommunikatív technika és meggyőző diskurzus oktatásának: jelenleg több mint ötezer tanár tanítja. Ezrével jelennek meg e témának szentelt művek. Kilenc éve indult egy filozófusok és retorikusok által vezetett *Philosophy and Rhetoric* (Filozófia és retorika) című újság Pennsylvániában; ebben az alakzatok tanulmányozása erősen korlátozott helyet kap.

A retorika reneszánsza és rehabilitálása a kortárs gondolkodásban, amelyben mi is részt vállalunk,²⁰ nem lett volna lehetséges, ha nem vizsgáljuk felül a retorika és a dialektika közötti, Arisztotelész által létrehozott kapcsolatot, amelyet Petrus Ramus a retorika számára kedvezőtlen értelemben alapvetően módosított. Ilyen felülvizsgálatot szeretnénk végezni, mely magyarázatot fog adni a retorika hanyatlásának okaira, és megvilágítja az új retorika és az érvelésemélet kapcsolatát.

¹⁹ *Communications*, 16, 235 (egy, a retorika bibliográfiájának szentelt kisebb cikkben).

²⁰ Vö. V. Florescu, *Rhetoric and its Rehabilitation in Contemporary Philosophy*, *Philosophy and Rhetoric*, 1970, 193–224. 1969-ben a Román Népköztársaság Akadémiája által kiadott román munka összefoglalásának fordítása (bővített kiadás 1973-ban).

A munka olasz fordítása *La retorica nel suo sviluppo storico* (A retorika történelmi fejlődése) címen jelent meg, Bologna, Il Mulino, 1971, 157 oldal. Vö. még J. Kopperschmidt: *Allgemeine Rhetorik*, Einführung in die Theorie der Persuasiven Kommunikation (Általános retorika, Bevezetés a meggyőző kommunikáció elméletébe), Stuttgart, Kohlhammer, 1973, 216 oldal.